

Stanisław Turowski

Wiersz w "Panu Tadeuszu" : (ciąg dalszy)

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 11/1/4, 384-391

1912

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dr. STANISŁAW TUROWSKI.

Wiersz w „Panu Tadeuszu“.¹⁾

(Ciąg dalszy).

f. Obserwacja i ocena form wyjątkowych.

Do pewnego rozmieszczenia akcentów skłania nas ważność słów w zdaniu. Ale pisałem już w rozdziale o „Akcencie“, że prócz wyróżniania pewnych zgłosek zapomocą siły tonu, mamy jeszcze sposób drugi: wysokość tonu. Otóż, jeżeli w formach wyjątkowych położymy inaczej akcenty rytmiczne, polegające na sile tonu, a wysokością tonu wyróżnimy pewne zgłoski, koniecznie tytułem znaczenia domagające się wyróżnienia, będziemy mogli wiele z tych form wyjątkowych sprowadzić do form zasadniczych.

Wezmę najpierw pod uwagę rzadko przychodzące formy wyjątkowe: 10, 11, 12, 13.

10. Prościć o rękę? a cóż Teliména pówie? (VIII. 422)

t a a a t

Jeżeli w tym wierszu „cóż“ wyróżnimy nie siłą, ale wysokością tonu, sprowadzimy wyjątkową formę dziesiątą do zasadniczej piątej:

Prościć o rękę? á c ó ż Téliiména pówie?

t a t t t t (wy = 5)

10. Stają dwa chóry: ci pić a ci jeść wołają. (VIII. 714.)

t a a a t

A oto jak wyjątkową formę 10. można sprowadzić do zasadniczych: szóstej, piątej, trzeciej lub drugiej:

Stają dwa chóry: ci pić, á ci jeść wołają.

t t a t t t (zy = 6)

Stają dwa chóry: ci pić á ci jeść wołają.

t a t t t t (wy = 5)

Stają dwa chóry: ci pić a ci jeść wołają.

t t a a a (zx = 3)

Stają dwa chóry: ci pić a ci jeść wołają.

t a t a a (wx = 2)

---

¹⁾ Por. Pamiętnik literacki X (1911) s. 198—209 i XI (1912) s. 264—270.

Która z tych form najwłaściwsza? Słowo „chóry“ powinno być akcentowane; odrzucimy zatem szóstą i trzecią. Następnie trzeba akcentować albo „ci“ — „ci“, albo „pić“ — „jeść“; piąta zaś akcentuje raz „ci“, raz „a“. Zatem najwłaściwsza druga, gdzie d w a, pić, jeść wyróżni się wysokością tonu.

11. Nalał węgryzna i rzekł: „Dziś nowym zwyczajem“ (I. 340.)

t a a t a

Nalał węgryzna i rzekł: „Dziś nowym zwyczajem“,

t a t a a (wx = 2)

Czyli ją kochał, czy nie. Więc żywo powiedział: (VIII. 479.)

t a a t a

Czyli ją kochał, czy nie. Więc żywo powiedział:

t a t a a (wx = 2)

Podobnie do formy 2. da się sprowadzić wiersze IV. 293.

VII. 28. VIII. 514. X. 873.

12. Zachówasz życie i część, jesteś jęńcem moim. (IX. 740.)

a t a a t

Zachówasz życie i część, jesteś jęńcem moim.

a t t t t t (uy = 4.)

13. Umiłkli wszyscy i ust nie śmieli otwierać. (I. 763.)

a t a t a

Umiłkli wszyscy i ust nie śmieli otwierać.

a t t a a (ux = 1.)

Kropiciel krzyczał: „Bez was obéjdzem się sami: (VII. 240.)

a t a t a

Kropiciel krzyczał: „Bez was obéjdzem się sami:

a t t a a (ux = 1.)

Odérznął skóki i rzekł: Dziś równą odprawę... (XI. 513.)

a t a t a

Odérznął skóki i rzekł: Dziś równą odprawę...

a t t a a (ux = 1.)

W ten sposób można twierdzić, że formy: 10, 11, 12, 13, wcale w „Tadeuszu“ nie istnieją.

Forma 15. da się zawsze sprowadzić do 14.

15. W óbu stawach piący żab niezliczone hórды. (VIII. 45.)

t t t t a t

W óbu stawach piący żab niezliczone hórды.

t t t a t t (14.)

Téliméno, cózby świat mówił ó człowieé .u... (VIII. 452.)

t t t t a t

Téliméno cózby świat mówił ó człowieku...

t t t a t t (14.)

Możnaby więc twierdzić, że 15. forma także nie istnieje.

Pozostają nam zatem już tylko formy 7, 8, 14, 16, każda kilku-
dziesiąt razy przykładowi z »Pana Tadeusza« poparta i forma 9. o jednym
przykładzie. Żadna zaś z tych form nie da się sprowadzić do zasadniczych.
Są więc wyjątkami niewątpliwie.

Ale poddamy je obserwacyi.

Zobaczymy, że najczęściej zaimek zwrotny »się«, czasem zaimki
mię, (nań), je, to, wam, go, cię, mi, mu, ich, nich, użyte w środku wiersza,
są tych form przyczyną.

7. Mamy na tę formę 42 przykładów.

Ale z tych wiersz VII. 276. da się sprowadzić do szóstej formy za-
sadniczej przy następującem czytaniu:

A' co róbić, jak róbić, decydujcie sami.

t t a t t t (zy = 6)

Wiersz VII. 244. da się sprowadzić także do 4 formy zasadniczej :

Roztrzycha się' t ł u m, n a d w i e kupy różdzelony.

a t t t t t (uy = 4)

Z reszty (40) ma 34 w środku »się«, 4 mają w środku »go« (II. 347.
V. 212. XI. 491. XII. 348.), 1 ma »mu« (I. 596), 1 ma »ich« (II. 553.).

Oto przykłady :

Ujrzała, zaśmiała się i klasnęła w dłonie (I. 123.)

A chlopi żegnali się, mówiąc: że p. świecie (I. 449.)

Raz w bitwie gdzie podział się? — szukać Bonaparta (I. 527.)

Sąsiadka zaśmiała się, lecz nie powiedziała, (I. 676.)

Inaczej bawiono się w drugim końcu stoła; (I. 678.)

Wznoszono: kochajmy się! Wiwat bez przestanku, (II. 235.)

Ksiądz proboszcz zatrudniał się czynnie tą usługą. (II. 302.)

8. Mamy tu 29 przykładów.

Ale z tych wiersz VII. 364. da się sprowadzić do 1. formy zasa-
dniczej:

Mnie s'ędzia ni brát, ni swát, szanuję Sopliców,

a a t t a

Mnie s'ędzia ni b r a t, ni s w a t, szanuję Sopliców,

a t t a a (ux = 1.)

Wiersz XII. 106 jest zdeformoway rytmicznie przez długie słowo ła-
cińskie »Sanctissimum«.

Wiersz I. 903., IX. 91. mają »się«, wiersz IX. 148. ma »mnie«, a wiersz
XII. 308. ma »zaś« jako czwartą zgłoskę.

Z reszty (23) ma 16 w środku »się«, 2 mają »go« (V. 588. X. 199.),
1 ma »je« (VIII. 353), 1 ma »ją« (X. 564), 1 ma »nich« (III. 548), a 2 mają
słowa jednozgłoskowe (»chciał« VI. 172, »wilk« X. 185).

Oto przykłady :

Tadeusz przyglądał się nieznaney osobie (I. 593.)

Podchodził, wstrzymywał się, lornetkę przecierał (III. 504.)

Płakała i śmiała się naprzemian z radości (V. 117.)

14. Mamy tu 81 przykładów.

Ale z tych trzy dadzą się sprowadzić do form zasadniczych:

Se'dzia zdrójca! Mý się z nim ód infimy znamy: (VII. 343.)

t t t a t

Se'dzia zdrójca! My się' z nim ód infimy znamy:

t t a t t t (zy = 6)

Téliméno, bógdaj mn'e jasny piórún úbił, (VIII. 480.)

t t t a t t

Téliméno, bógdaj mnie jasny piórún úbił,

t t a t t t (zy = 6)

(Być może bowiem, że Mickiewicz akcentował: »bógdaj«. Jeżeli nie, należałoby ten wiersz policzyć między te, co wskutek jednozglaszającego »mnie« w środku mają formę wyjątkową.)

Biłem się za krój; gdzie? jak? zmilczę. Nié dla chwały... (X. 835.)

t t t a t t

Biłem się' za kraj? gdzie? jak? zmilczę. Nié dla chwały...

t a t t t t (wy = 5)

Z reszty (78) ma 49 w środku »się«, 2 mają »go« (VIII. 476, X. 240.), 2 mają »mie« (IV. 364, V. 628.), 1 ma »nań« (IV. 162.), 2 „je“ (IV. 741, VI. 256.), 7 ma „to“ (III. 675, IX. 240, 755, XI. 244, 470, XII. 180, 194.), 1 ma „wam“ (V. 512.), 1 ma „ci“ (X. 302.), 1 ma „niej“ (XI. 119.), 2 mają „mi“ (X. 646, XII. 459.), 2 mają „mu“ (IX. 742, XII. 748.), 8 ma różne słowa jednozglaszające: był (I. 451.), krzyk (IV. 924.), krwi (VI. 218.), Wasć (VII. 191, VIII. 342.), drzwi (VII. 399.), też (XI. 323, XII. 384.)

Oto przykłady:

Nigdy nigdzie stawić się w naznaczonej porze, (II. 104.)

Rozprawami wszczęło się dziesięć rozgovorów, (II. 686.)

Chce je pieścić; zbliża się, dmuchnie i z podmuchem, (III. 199.)

Patrzac w oczy; zdało się, że się udobruchał, (III. 471.)

Nie namawia, kochać się w Zosi nie przymusza; (III. 489.)

Zginać, albo zmienić się, gdy podejść blisko! (III. 507.)

Śmiech i urąganie się nad ojczystym krajem. (III. 547.)

Pan Tadeusz kręcił się, nudząc niepomału (III. 568.)

I wzdłuż ścian skradając się. Dalsze jego kroki (III. 798.)

Zażył, kichnął, dwakroć mię po ramieniu klasnął (IV. 364.)

16. Mamy tu 49 przykładów.

Ale z tych trzy dadzą się sprowadzić do form zasadniczych, mianowicie do formy 3 (zx) wiersze: VI. 382, VIII. 72, IX. 45.

Z reszty (46) ma 22 w środku »się«, 1 ma »go« (XII. 258.), »ta«, (XII. 51.), »to« (IX. 336.), »co« (X. 529.), »mi«, (X. 507, XI. 337), »ich« (IX. 46, 514.), »im« (XI. 305), »je« (III. 311.), »ją« (X. 320.), »ja« (IV. 870), »ty« (X. 700), »swoj« (V. 671), a 10 różne rzeczowniki, liczebniki, czasowniki jednozglaszające: są VI. 171, stryj VIII. 459, rzecz IX. 116, braci IX. 131, trzy IX. 321, gwiazd XI. 163, król XI. 230, był XI. 384, psy XI. 511, Pan XII. 546.

Oto przykłady:

Od dni kilku zbiera się na sądy graniczne (I. 175.)

Lub wymowy uczyć się w paryskich kawiarniach (I. 484.)

I dwie twarze w jeden się rumieniec oblekły (I. 715.)

Z ziemi włoskiej stara się przyciągnąć do Polski; I. 919.)

Znaleść się, spodziewam s.ę, że umiesz; w stolicy (V. 130.)

Razem zatem w formach 7, 8, 14, 16, przykładów jest 201. Po odrzuceniu tych wierszy, które dadzą się sprowadzić do form zasadniczych, i tych, które mają jednozgłoskowy wyraz w czwartej zgłosce, zostaje 187. W tych zaś jest:

w 121 w środku „się“;
w 46 „ inne zaimki;
w 20 „ inne słowo jednozgłoskowe.

Zawsze zatem słowo jednozgłoskowe w środku; prawie zawsze zaimek. Mickiewicz mógł więc być, przy inn, m szyku słów, uzyskać jedną z miar zasadniczych.

Weźmy przykłady:

14. Książd Bernardyn uciekł się do swej tabakiery, (IV. 354)
5. Uciekł się książd Bernardyn do swej tabakiery.
7. Iż będą strzelali się przez niedźwiedzią skórę. (IV. 975)
4. Iż będą się strzelali przez niedźwiedzią skórę.
6. Iż się będą strzelali przez niedźwiedzią skórę.
7. Niewielki oddzielał ich od słuchaczów przedział, (II. 553.)
1. Niewielki od słuchaczów oddzielał ich przedział.
8. Pamiętasz, że Jacek chciał do wojska śłać syna (VI. 172.)
1. Pamiętasz, że do wojska chciał Jacek śłać syna.
16. Zrazu rumieniła się, spuściwszy oczęta, (V. 401.)
2. Zrazu się rumieniła, spuściwszy oczęta.

Lub jedyna forma 9.:

9. Pozłacał się jako łan dojrzałego żyta. (XI. 200.)
2. Jako łan dojrzałego pozłacał się żyta.

Jakoż sądzę, że Mickiewicz te formy przeoczył. Istotnie Biegeleisen powiada („Pan Tadeusz“ Adama Mickiewicza. Warszawa 1884. str. XXXVII): Kulała gdzieś miara wierszów, Adam dla ulżenia sobie »żmudy i nudy«, polecił Witwickiemu i Zaleskiemu, aby ją wyprostowali w całym poemacie“. Stwierdzam, że nie wyprostowali wszędzie.

Ze formy wyjątkowe razili poetę, można dowieść, porównyując warianty z tekstem właściwym i rękopis z tekstem.

Przytoczę przykłady.

W pierwszym wydaniu z r. 1834. (Paryż) brzmi w IX. księdze wiersz 78.:

16. Na wpół widne, na wpół w czarnych chmurach się chowa,
t t t t t a

Ale w wykazie omyłek znajdujemy:

6. Na wpół widne, na poły w czerni chmur się chowa
t t a t t t

Tak też w następnych drukowano wydaniach.

W rękopisie mamy w I. księdze wiersz 179.:

16. Młodzież poszła bawić się do lasu strzelbami,
t t t t t a

Słowa „bawić się“ Mickiewicz przekreślił, widocznie czując, że rytm jest naganny, ale znowu potem napisał. Zmienił potem jednak znowu (on sam, czy Witwicki, Zaleski lub korektor), i już w pierwszym wydaniu czytamy:

6. Młodzież poszła do lasu bawić się strzelbami,

t t a t t t

W wariantach X, księgi czytamy:

14. Umyśliłem w obce się strony wyprowadzić,

t t t a t t

Ale w tekście :

6. Umyśliłem ze szlachty mały pułk zgromadzić, (586.)

W wariantach :

14. Pomścić się? na głowę mu zwalić zamku gruzy?

t t t a t t

Ale w tekście :

5. Mścić się otwarcie, szturmem zamek zwalić w gruzy, (641.)

t a t t t t.

Wszystkie formy zasadnicze łączy jedna cecha: oto szósta zgłoska jest **zawsze** akcentowana.

Wszystkie formy wyjątkowe łączy jedna cecha: oto szósta zgłoska nie jest **nigdy** akcentowana.

Natomiast w formach zasadniczych siódma zgłoska nie jest nigdy akcentowana. W wyjątkowych zaś siódma jest akcentowana prócz formy 7. i 14., w których akcentowana jest ósma.

Powiedziałem powyżej, że **przeoczeniu** poety przypisuję istnienie form wyjątkowych. Powinienbym ściślej powiedzieć: **przesłyszaniu**; Mickiewicz bowiem niewątpliwie schematów wiersza nie układał, ale powodował się uchem. Możliwa jest jednak jeszcze jedna hipoteza: oto Mickiewicz ulegając międzywyrazowemu akcentowi, mógł zaimki jednozgłoskowe łączyć z poprzedzającymi je słowami w jedną całość akcentową. I jak akcentował: »uciszcie się«, »stało się«, (o czym wspominałem w rozdziale o wpływie wymowy Mickiewicza na rytm), tak być może akcentował też czasem:

Książd Bernardyn uciekł się do swej tabakiery...

Patrząc w oczy, zdało się, że się udobruchał...

Na zakończenie, dla porównania, jakich form używają inni poeci w trzynastozgłoskowcu, przytaczam obliczenia z „Satyra“ Kochanowskiego (XVI. w.), z »Wojny chocimskiej« Potockiego (XVII. w.), z satyry i listu Krasickiego (XVIII. w.), oraz z „Barbary Radziwiłłówny“ Felińskiego (XIX. w.)

Kochanowski: »Satyra« w. 1—200.

1. ux — 24	wierszy
2. wx — 15	„
3. zx — 31	„
4. uy — 41	„
5. wy — 31	„
6. zy — 47	„
	189
wyjątkowych	11
razem	200

Wyjątki: 7. forma (aaa ttt) — w. 115.

8. > (aatta) — w. 52. 87. 127. 149.

14. > (tttatt) — w. 96. 117. 130. 133.

16. > (ttttta) — w. 49. 53.

Potocki: „Wojna chocimska“ (200 wierszy).

1. ux	— 20	wierszy
2. wx	— 15	»
3. zx	— 25	»
4. uy	— 50	»
5. wy	— 23	»
6. zy	— 57	»
	<hr/>	
	190	»
wyjątkowych	10	»
razem	<hr/>	
	200	»

Wyjątki: 14. forma (tttatt) — 4 wiersze.

16. » (ttttta) — 6 wierszy.

Krasicki: „Żona modna“ w. 1—172.

1. ux	— 31	wierszy
2. wx	— 10	»
3. zx	— 39	»
4. uy	— 34	»
5. wy	— 13	»
6. zy	— 40	»
	<hr/>	
	167	»
wyjątkowych	5	»
razem	<hr/>	
	172	»

Wyjątki: 16. forma (ttttta) — w. 6. 8. 17. 73. 172.

Krasicki: »Podróż pańska« w. 1—134.

1. ux	— 14	wierszy
2. wx	— 4	»
3. zx	— 41	»
4. uy	— 23	»
5. wy	— 10	»
6. zy	— 41	»
	<hr/>	
	133	»
wyjątek	1	»
razem	<hr/>	
	134	»

Wyjątek: 14 forma (tttatt) — w. 37.

Feliński: »Barbara Radziwiłłówna« wierszy 296

1. — ux	— 44	wierszy
2. — wx	— 36	»
3. — zx	— 43	»
4. — uy	— 52	»
5. — wy	— 38	»
6. — zy	— 83	»
	<hr/>	
Razem	296	»

Według częstotliwości więc form zasadniczych:

Kochanowski:	6, 4, 3, 5, 1, 2,
Potocki:	6, 4, 3, 5, 1, 2,
Krasicki:	6, 3, 4, 1, 5, 2,
Krasicki:	6, 3, 4, 1, 5, 2,
Feliński:	6, 4, 1, 3, 5, 2,
Mickiewicz:	6, 4, 1, 2, 3, 5.

Forma więc 6. i 4. są najczęściej, druga zaś i piąta najrzadziej używane.

Co do form wyjątkowych to procent ich jest taki mniejwięcej:

Kochanowski: 5·5%

Potocki: 5%

Krasicki: 1·9%

Feliński: 0%

Mickiewicz: 2·2%.

Najbardziej godny uwagi jest fakt, że pseudoklasyk Feliński zupełnie nie używa form wyjątkowych. Znana pseudoklasyków staranność w wykończeniu, według obecnego ścisłego stwierdzenia otrzymać musi palme pierwszeństwa także za poprawność rytmiczną.

g. Niezwykłe formy rytmiczne.

Zgoła niezwykłe akcenty spotykamy w dwóch miejscach księgi VII. w. 477. 478.:

Co dwaj to dwaj! Dalibóg, mój Gerwazy! ty mięcz,
Ja mam kropidło: dalbóg! ja kropię a ty sięcz!

oraz w wierszu 488.:

(„Do was, wołał Skołuba, do was się łączymy!“)
„Gdzie wy, krzyknęła szlachta, gdzie wy, tam i mój“.

Ten akcent na ostatniej zgłosce możnaby usprawiedliwić żywym dialogiem. W gruncie jednak rzeczy należy akcent we wszystkich trzech wierszach przesunąć z ostatniej zgłoski na przedostatnią, wyrazy zaś: mięcz, sięcz, m y, wyróżnić wysokością tonu: wtedy otrzymamy zupełnie poprawne formy metryczne.

To samo odnosi się do w. 39. ks. VII.:

(Tu ich strach zdjął, dziwią się, że o kłesce owej)
Już wiemy; krzyczą Niemcy: „achary Got! o wój!“.

Akcent należy przesunąć na „o“, a w e j wyróżnić wysokością tonu.

Jako celowe curiosum humorystyczne przypominam wkońcu t. zw. „enjambement“ i to w zakresie słowa: jest to w III. ks. w. 29.:

Zwała się Kokosznicka, z domu J e n d y k o w i -
C z ó w n a.

(Dok. nast.)